

De grote lijnen van de problematiek worden duidelijk weergegeven en degenen die behoud van de vooroorlogse wijken nastreven, kunnen wellicht enkele tips opdoen. De lezer die met name geïnteresseerd is in architectuur vindt in dit boek waarschijnlijk te weinig van zijn gading.

Simone Wijna

B. W. Carpenter, *W. O. J. Nieuwenkamp. First European artist in Bali* (Abcoude: Uniepers, 1997, 208 blz., ISBN 90 6825 198 8). J. F. K. Kits *Nieuwenkamp, W. O. J. Nieuwenkamp (1874-1950). Beeldend kunstenaar, schrijver, architect, ontdekkingsreiziger, ethnoloog en verzamelaar van Oostaziatische kunst. Gezien door tijdgenoten* (Amersfoort: Bekking, 1997, 125 blz., ISBN 90 6109 433 X).

W. O. J. was zijn naam, Nieuwenkamp kwam erachteraan. Lange tijd was hij een begrip, deze tekenaar die ook schreef, verzamelde, ontwierp en zelfs als ontdekkingsreiziger door het leven ging. Geboren in Haarlem als zoon van een reder en handelaar eindigde hij in een prachtige villa in Italië. Talloze tentoonstellingen had hij toen achter de rug en vele rijk geïllustreerde boeken had hij gepubliceerd. Koningin-moeder Emma was een van zijn vele invloedrijke sponsors. Een talent met revolutionaire aspiraties was hij dan ook niet, wel een bohémien die zich verzette tegen een leven in het handelshuis van zijn vader vanwaar hij de benen nam naar verre landen.

Bali en Lombok hoorden tot zijn bestemming. Daar maakte hij de tekeningen en schetsen voor het imposante boek *Bali en Lombok* dat vooral Bali op de agenda van kunstkenner en gefortuneerde reizigers zou zetten. Het boek kwam precies op tijd. Had niet immers het Nederlands-Indisch gouvernement hard toegeslagen op beide eilanden en was daar niet een bijna onfatsoenlijk gejuich over opgegaan in Nederland? Jazeker. Maar naast gejuich was er ook kritiek, en Nieuwenkamps werk waarin de allure en de gratie van de Balinese kunst werden vastgelegd, moest het bewijs leveren dat onderwerping niet gelijk was aan vernietiging-

Nieuwenkamp staat aan het begin van de schepping van het mythische Bali, van het Bali als paradijs. Krause, de fotograaf die het Balische naakt fotografeerde en in 1920 zijn beroemde fotowerk *Bali, Volk - Land - Tånze - Feste* publiceerde was de tweede kunstenaar die Bali als paradijs op de markt bracht, gevolgd door Covarrubias met zijn *Island of Bali* in 1937.

Het waren deze drie kunstenaars die de basis legden voor wat nu de Bali-industrie is. Om de weg terug te volgen, vanaf de Bali-industrie met zijn glimmende prospectussen van een reisje van 10 dagen voor f 1200 naar het eiland van zee, zon, kunst, mooie meisjes en niet te vergeten beeldschone knaapjes naar het zo fraaie, maar arme eiland waar onderdrukking, syfilis, prostitutie, machismo en onderlinge rivaliteit net zo leefden als elders, is kennis van de stations die onderweg gepasseerd zijn nodig. Het boek *Bali en Lombok* van W. O. J. Nieuwenkamp is het eerste station. Wie het overslaat, kan niet achterhalen hoe een mythe vorm aannam en leidde tot het massa-vermaak in bikini en g-string. Zoals op vele andere plaatsen in de wereld, of ze nu Volendam of Ibiza heten, begon de mythe van het ongerepte stukje aarde met een paar kunstenaars die de plek ontdekken en hem wereldberoemd maken. W. O. J. die bij al zijn oprechtheid ook een goed oog had voor trends, was één van die kunstenaars.

Twee boeken brengen W. O. J. weer tot leven. Het grootste is dat van Bruce W. Carpenter die op Bali woont en een prachtig geïllustreerd boek maakte waarin op heldere wijze Nieuwenkamps werk op met name Bali en Lombok wordt getoond, beschreven en becommentarieerd. Car-

penter beperkt zich niet tot het artistieke aspect; hij heeft de moderne sociologische en politicologische commentaren op de mythevorming rond Bali en Lombok grondig gelezen, al is het jammer dat hij het proefschrift van Henk Schulte Nordholt dat nu verschenen is als *The spell of power* niet erin betrokken heeft. Ook het boek *Violence in paradise* van Geoffrey Robinson dat enige jaren geleden als dissertatie werd verdedigd aan Cornell University (USA) ontbreekt. Maar los van deze manco's is er veel aan Carpenters boek te beleven: W. O. J. krijgt een plaats in zijn tijd waarin William Morris een inspiratie voor velen is. Wie naar de tekeningen en etsen kijkt, komt vanzelf Aubrey Beardsley in de gedachten, en bij het minst aansprekende werk wil de geest nog wel eens uitwaaien naar Anton Pieck. Ook Marius Bauer komt in de gedachten. Maar vastpinnen op een enkel voorbeeld zou W. O. J. geen recht doen; hij was misschien geen genie, maar hij maakte een eigen stijl, met romantische kanten, met modieuze kanten daar waar hij commercieel werk maakte als reclametekenaar, en met af en toe een oog voor de verrassingen van de alledaagse werkelijkheid. Tot zijn mooiste werk hoort een tekening van twee Balinese meisjes met alleen een kain (wikkelrok) aan, op de fiets. We schrijven dan Bali, 1916.

Zijn primaire verdienste echter ligt in de geheel nieuwe informatie die hij geeft: in een periode waarin camera en film een schaars goed zijn, ontwikkelt hij bij zijn kijkers het bewustzijn dat de wereld groter is dan ze denken en dat Nederland met zijn ethische politiek als gidsland de inlander natuurlijk wel wil opheffen uit de onwetendheid, maar dat er al een indrukwekkende inheemse cultuur is die gezien mag worden. Dat is nieuw in Nederland in 1906 waar men zo opgaat in het brengen van de Pax Neerlandica in de buitengewesten van het Nederlands-Indië en de gewelddadige inname van Bali en Lombok zo heeft toegejuicht.

'W. O. J. Nieuwenkamp 1874-1950 gezien door tijdgenoten' van J. F. K. Kits Nieuwenkamp is een veel kleiner boek dan dat van Carpenter. Het boek is een verzameling recensies en beschouwingen van en over W. O. J.'s werk en leven. De tijdgenoot hield van Nieuwenkamp, en niet alleen om Bali en Lombok, of Benares dan wel Timor waar hij ook zijn sporen trok. Ook Haarlem, Edam, Enkhuizen, of Veere werden geschetst, geëst, getekend of geschilderd; de vaak wat geromantiseerd-pittoreske verstilte grachtjes en eenvoudige boerenhuisjes waren een pleidooi voor het behoud van stads- en dorpsgezicht en vonden veel aftrek. Een enkele keer is zijn werk heel simpel, ongekunsteld, naïef bijna. De gouache 'Batavia, Chinese buurt', en het schetsblad 'Kerkgebouw in Palermo' zijn goede voorbeelden van werk in deze simpele trant waarin W. O. J. zich misschien wel het zuiverste uitdrukte.

De tijdgenoot wist zijn werk te waarderen: er werd veel en met lof over W. O. J. geschreven, zoals door J. N. Teilers in *Het algemeen Indisch weekblad De Taak* van 20 april 1918: 'Niet een man van geniale spontaniteit, maar een van talentvol werkmanschap en grote overtuiging, dwingt hij ons respect af door zijn werk, dat hem doet kennen als iemand, die vanaf het eerste oogenblik zichzelf is geweest en altijd is gebleven, die velerlei kunstuitingen kent en begrijpt, zijn persoonlijke visie nooit prijs gaf om anderen te volgen'. Er waren ook sceptische geluiden: 'Hij hoort meer tot de orde der werkzamen en der werkers dan tot de werkelijke kunstenaars', schreef Albert A. Plasschaert in 1924.

Nieuwenkamp is inderdaad geen groot kunstenaar. Maar hij wist de tijdgeest te verstaan en te verbeelden; hij vermoede de werkelijkheid tot een stil protest tegen sloop en afbraak, zonder zich ooit politiek te committeren.

K. van de Woestijne, *'Altijd maar bijeenblijven'. Brieven aan C. A. J. van Dishoeck, 1903-1929*, L. Jansen, J. Robert, ed. (Achter het boek XXIX; Amsterdam: Bas Lubberhuizen, Den Haag: Letterkundig museum, 1997, 272 blz., ISBN 90 73978 73 4).

Het Letterkundig museum in Den Haag heeft met het negenentwintigste deel van zijn reeks Achter het boek een goede keuze gedaan. De uitgave van de briefwisseling tussen de Vlaamse dichter en prozaschrijver Karel van de Woestijne en zijn Nederlandse uitgever C. A. J. van Dishoeck voorziet voor literatuurhistorici zeker in een behoefte. Hoewel slechts enkele brieven van Van Dishoeck bewaard zijn gebleven en de uitgave vrijwel uitsluitend steunt op de brieven van Van de Woestijne is beider relatie goed te volgen, al is er een leemte tussen 1919 en 1927. Het belang van de uitgave ligt in de mogelijkheid het verloop van Van de Woestijnes letterkundige productie te volgen. De kern van de brieven draait om het ontstaan, het voor de druk gereedmaken en het uitgeven van dicht- en prozawerk van Van de Woestijne, die vrijwel al zijn werk bij Van Dishoeck heeft uitgegeven. Het was geen eenvoudig proces. Afgezien van het creatieve proces werd vaak te vroeg iets beloofd, zodat er moeilijkheden rezen over inleverdata, proeven, correcties enzovoorts. Persoonlijke problemen, zoals veelvuldige ziekte — hij schreef in augustus 1906 'stervens-ziek' te zijn — en geldzorgen, op te lossen door voorschotten op aanstaande publicaties of op te verwachten inkomsten daarvan, vulden menige brief. Ze brachten soms ook spanningen in de onderlinge betrekkingen, maar leidden niet tot een breuk.

Naast zicht op het ontstaan van Van de Woestijnes oeuvre biedt de briefwisseling ook inzicht in de redactionele perikelen van het tijdschrift *Vlaanderen* (1902-1907), waarvan Van de Woestijne korte tijd het redactiesecretariaat verzorgde. Het was geen zorgeloze periode, al lag dat niet alleen aan zijn leiding. Van Dishoeck schreef op 12 maart 1907 aan Stijn Streuvels over de moeilijkheden rond het tijdschrift: 'gijlieden zijt ook zoo sensibel ('t spreekt vanzelf), zoo gauw op de teenen getrapt' (103).

Toch blijft er naar mijn mening na lezing van de briefwisseling een aantal zaken onduidelijk of onderbelicht. Zo krijgen we geen helderheid over wat Van Dishoeck bewoog om nogal wat Vlaamse auteurs in zijn fonds op te nemen en om het tijdschrift *Vlaanderen* uit te geven. Er moeten andere dan financiële motieven gespeeld hebben, want erg veel leverde Van de Woestijnes werk niet op en het tijdschrift kostte slechts geld. Ging het hem om een Groot-Nederlands cultuurbesef? Ook vernemen wij vrijwel niets over de problematiek van de Vlaamse beweging, die tussen 1900 en 1929 en met name in de jaren 1914-1918 turbulente tijden beleefde. In dat opzicht geven bijvoorbeeld de onlangs door Ada Deprez uitgegeven correspondenties van Van de Woestijne voor de *Nieuwe Rotterdamsche courant* meer informatie, zeker als het gaat om de periode 1906 tot ongeveer 1922. Ook de onvoltooide biografie van Van de Woestijne door P. Minderaa (deel I, 1942 en (postuum) deel II (1914-1919), verzorgd door A. Deprez en C. A. Zaalbergen) geeft meer.

Over de situatie in de Eerste Wereldoorlog lezen we nauwelijks iets, al is een opmerking (200) over toenemende leeslust en belangstelling voor het kopen van Nederlandstalige boeken interessant. Was dat omdat er door de oorlog weinig vertier was en er weinig andere consumptiemogelijkheden waren of was het toch een doorwerking van de emancipatie van het Nederlands in Vlaanderen en misschien zelfs wel van de propaganda van de activisten? Curieus is overigens dat midden in de oorlog Van de Woestijne vraagt of Van Dishoeck moderne Franse literatuur, waarover hij in de *NRC* wil schrijven, via het Duitse gezantschap in Den Haag naar de Duitse bezettingsautoriteiten in Brussel wil zenden. Van de Woestijne, die overigens een loyaal Belgisch patriot was, kende daar de dichter R. A. Schroder, die bij de censuur werkzaam was. De opzet werkte!